

ЛЮДМИЛА КОРНЄВА
(Полтава)

ПРО ДЕЯКІ ТИПОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОГО АНЕКДОТУ

Ключові слова: анекдот, фольклор, кліше, фонові знання, стереотип, національне світосприйняття.

Анекдот – коротке жартівливе оповідання про яку-небудь смішну подію – є унікальним явищем культури. Своїми витокami він пов’язаний з візантійською історією, де анекдотом називали старі рукописи, що видавалися вперше (грецьке *anekdotos* – “неопублікований, невиданий”). У вітчизняному дворянському середовищі анекдот поширюється у XVIII столітті як новий жанр світської бесіди і являє собою коротку, смішну, часто повчальну історію чи подію із життя історичної особистості: *Коли Пруський принц гостював у Петербурзі, йшов безперервний дощ. Цар дуже шкодував, на що Нарішкін зауважив: “Принаймні принц не скаже, що ви його приймали сухо”.*

Класичний вишуканий літературний анекдот у кінці XIX століття під впливом загального процесу демократизації став масовим та більш різноманітним за тематикою, але протягом досить тривалого часу вважався вульгарним. Ситуація змінилася у двадцятих роках XX століття, коли анекдот перетворився в поширений жанр повсякденної комунікації (у тому числі й серед інтелектуальної еліти), переважно антирадянський за суттю. Це пояснювалося тим, що в тоталітарній державі анекдот “був своєрідним клапаном, який дозволяв хоча б частково послабити ідеологічний прес, давав вихід стихійному протесту народних мас. Певним чином гумор компенсував відсутність політичних свобод” [4, с.143]. Недаремно офіційна радянська культура називала анекдот пережитком минулого та міщанським жанром.

У нас час анекдот продовжує бути популярним, формується їх корпус, добре відомий більшості носіїв мови. Ці анекдоти можна віднести до прецедентних текстів, фрази з яких переходять у розряд крилатих слів та виразів (“*Маю час та натхнення*”; “*Наша Галя балувана*”; “*А я не боюся хом’ячків*” тощо). Крім того, в анекдотах знаходять специфічне відображення уявлення народу про навколишній світ. В.М.Телія вважає, що анекдот, як і прислів’я, є прескрипцією – стереотипом народної самосвідомості, який дає достатній простір для вибору з метою самоідентифікації [5]. А на думку деяких учених, анекдоти, в яких утилітарні цінності проголошуються не у вигляді сентенцій, а імпліцитно, взагалі заступили прислів’я, що тяжіють до відвертого дидактизму.

На жаль, анекдот як багатостороннє та інформативне явище культури ще до цього часу належним чином не оцінений і не досліджений. Загалом феномен анекдоту почав вивчатися зарубіжною наукою з початку XX століття після публікації в 1905 році роботи З.Фрейда “*Остроумие и его отношение к бессознательному*” [див.огляд літератури 1]. Активно долучаються до вивчення анекдоту російські вчені. Виходять друком ґрунтовні праці таких науковців, як О.Д.Шмельов і О.Я.Шмельова, Є.Курганов, присвячені історії анекдоту, його трансформаціям, основним жанровим особливостям.

Публікуються статті А.Ф.Білоусова, О.Ю.Маркової, Г.Г.Слишкіна, О.В.Смолицької, М.С.Кагана, В.В.Хіміка та ін., у яких розглядаються окремі лінгвістичні (місце і роль анекдоту в процесі комунікації; мовні особливості), літературознавчі (герої, гендерні особливості, конкретні тематичні угруповання), філософські (у 2002 році Санкт-Петербурзьке філософське товариство навіть провело круглий стіл, присвячений анекдоту як явищу культури) та психологічні аспекти проблеми анекдоту.

В українській науці вивчення анекдоту тільки починається, з'явилися окремі роботи, наприклад, А.Макарова (“Київський міський анекдот (історія та жанри 19 ст.)”), про анекдоти як жанр народної творчості згадується у статті О.Бріциної та І.Головахи “Карнавал революції”. Між тим, анекдот активно функціонує в українському суспільстві, оперативно реагує на його життя і відображає особливості менталітету нашого народу, його симпатії та антипатії.

Усе зазначене вище обумовлює актуальність комплексного дослідження анекдоту як явища національної культури. Мета нашої статті – розглянути жанрові особливості анекдоту та схарактеризувати специфіку вияву в ньому українського національного характеру.

Як ми вже зауважували, анекдот – це жанр фольклору, і його основні ознаки збігаються з тими, що притаманні цій формі народної творчості. По-перше, анекдот анонімний за своєю природою. Але якщо навіть він був придуманий мовцем, той відсторонювався від авторства, бо анекдот утрачав тоді об'єктивну силу народності. Крім того, для визначення фольклорності тексту більше значення має все ж таки не його походження, а те, що він починає жити в усній традиції. Це і є друга ознака анекдоту як жанру фольклору – усність його первинної форми: він розповідається, розігрується. По-третє, як і будь-який фольклорний жанр, багатократно відтворюється, передається від одного оповідача до іншого, що приводить до його варіативності. Ця варіативність або пов'язана з особливостями усної передачі змісту, або є наслідком зумисної імпровізації – оповідач покращує анекдот на власний смак чи пристосовує його до актуальної ситуації. Тому деякі анекдоти у процесі репродукції набувають різноманітних варіантів розвитку змісту, як і народні казки, бувальщини, пісні. Але від традиційних жанрів фольклору анекдот відрізняється своєю ситуативністю – це його четверта, головна риса. Анекдот регулярно, систематично й у великій кількості твориться, оперативно реагуючи на суспільно-політичні події та зміни в житті. Він не підлягає впорядкуванню “згори”, на нього не діють заборони, цензура. Як індикатор настроїв народу, анекдот послуговується відомим, тим, що легко пізнається, що є актуальним. Тому він народжується, живе й, застарівши, помирає. Так, наприклад, наприкінці 2008 року в умовах фінансової кризи з'явилася ціла низка анекдотів типу: – *Ох вже мені ця криза. – Як вас я розумію. – Ні, не розумієте. – Чудово розумію! – У вас же навіть депозиту немає! – Учора був...* І навпаки, застаріли цілі серії анекдотів: про дистрофіків, Кашпіровського, Брежнєва, вірменське радіо тощо.

У той же час анекдот має і специфічні ознаки, які дозволяють виокремити його як особливий жанр фольклору. У ньому парадоксальним чином поєднуються зв'язок з дійсністю та вимисел. Зазвичай в анекдоті йдеться про неможливу чи маловірогідну в дійсності ситуацію, дійовими особами в ньому можуть виступати літературні чи кінематографічні герої. Але ці події та герої виявляються не просто вигаданими, фан-

тастичними, але й умисно іронічними, жартівливими чи глумливими імітаціями різноманітних реалій суспільного життя. Пародія на офіційну культуру – основна жанрова ознака анекдоту.

Оскільки анекдот – це не тільки пародія, а й критика чужого та несприйнятого, він часто буває некоректним, не відповідає етичним нормам. В анекдотах можуть насміятися з представників інших національностей, людей з фізичними вадами, історичних постатей, політичних діячів. Але, як ми зазначали, цей жанр стоїть поза заборонами, у своєрідній розширеній зоні моральності. Тому оповідач може цинічно й відверто говорити про будь-що, вживаючи навіть лайливі та брутальні вирази. За словами М.Бахтіна [3], це один із художніх засобів вираження гротескного реалізму, який особливо яскраво виявляється в епоху змін. Абсурдність, карикатурність, гіперболізація, чорний гумор анекдоту відображають осмислення безпорадності соціального й політичного механізмів суспільства. Недаремно філософ І.А.Тульпе назвав анекдот “життєстверджувальною наругою”.

Анекдот – це історія, що розповідається конфіденційно. Між оповідачем і слухачами повинне існувати взаєморозуміння або виявлятися бажання подолати бар’єр у спілкуванні. “Сеанс” анекдотів об’єднує людей, перетворює їх колектив, якщо, звичайно, вони мають спільні цінності, однаково сприймають світ. Недаремно анекдот завжди інтертекстуальний, тобто включається в інші тексти, породжується певною життєвою ситуацією і розповідається “до місця”.

Комунікативна мета розповідання анекдоту полягає перш за все в тому, щоб розвеселити слухачів, зняти напругу. Ці жартівливі оповіді нічому не навчають (принаймні експліцитно), не вирішують ніяких проблем, вони лише пропонують свій рецепт ставлення до проблеми – емоційна розрядка сміхом.

Анекдот належить до зображувальних жанрів, оскільки його розповідь – це своєрідна вистава, театр одного актора, який орієнтований на “глядачів”, тобто слухачів. Більш того, слухачі можуть долучатися до “розігрування” анекдоту: реагувати на питання смислове або риторичне (*Що означає випити на трьох по-африканськи, знаєте? Пауза. Двоє п’ють, третім заїдають*). Власне, будь-який анекдот потребує участі слухачів, бо реакція сміху – обов’язкова складова його завершення.

Театральність анекдоту, поєднання в ньому словесного і виконавського мистецтва, обумовлює його специфічну форму – це коротка розповідь. Її сюжетна структура традиційна: експозиція-зав’язка інтриги – розгортання дії – неочікувана швидка розв’язка, або “пуант” [6]. “Пуанту” звичайно передують пауза, яка “членує текст на дві нерівні частини. Ця пауза означає перелом у розгортанні анекдоту” [2, с.165], доводить очікування слухачів до напруження.

На нашу думку, сценічність анекдоту ще раз підкреслює його орієнтацію перш за все на усне відтворення. Письмовий запис не може передати повною мірою важливу для багатьох текстів акцентологічну структуру анекдоту: смислові паузи, прискорення або вповільнення темпу розповіді, обов’язкове інтонаційне виділення розв’язки, а в багатьох випадках і мовленнєву характеристику персонажів. Без усього цього анекдот утрачає значну частину комічного ефекту.

Таким чином, анекдот – це один із жанрів міського фольклору, який, за твердженням дослідників [6], є породженням міської культури, причому не її низів, а ін-

телектуальної еліти. Анекдот – це вияв культури того чи іншого народу, й одночасно – пародія на життя, на офіційну культуру. Такі його соціокультурні функції визначають і зміст анекдоту, і жанрові різновиди, і національну специфіку, й особливості гумору.

Тематика анекдоту охоплює три основні жанрові сфери – політичну, етичну й еротичну. Найбільш популярним залишається політичний анекдот, який в умовах свободи слова став, на нашу думку, більш іронічним і саркастичним. У ньому, як і раніше, висміюються політичні діячі, у тому числі й Президент, дії уряду та місцевої влади. Політичний анекдот може бути присвячений і політичному життю інших країн: *Америка пройшла довгий шлях: за півтора століття хижка дяді Тома виросла до барак Обама*.

Свобода слова вплинула й на еротичні анекдоти, оскільки звільнила суспільну свідомість від лицемірних заборон. Такі анекдоти можуть бути присвячені залицянню, першій шлюбній ночі, рутинному боку шлюбу, жінкам тощо. Дуже поширеним серед них є сюжет “повернувся чоловік з відрядження”: *Повернувся чоловік з відрядження, заходить у кімнату і бачить дружину з коханцем. Та закрила обличчя руками: “Ой, знову почнуться докори, підозри...”*

Найбільш численними за своєю тематикою є анекдоти, пов’язані з етичними проблемами, що охоплюють людські стосунки у всій різноманітності їх форм. Вони стають своєрідним художньо-іронічним дзеркалом буття, засобом самокритики. Саме ці анекдоти більшою мірою відображають картини національного побуту й національного характеру: *Режисер Львівського театру говорить акторові: “Покажи в очах радість”... “Ні, не вірю! Уяви, що в сусіда корова здохла!”... “Ну, це занадто. У тебе в очах радості на три корови, а може, й на тещу”*.

Героями всіх анекдотів, як ми зазначали, можуть бути не тільки реальні особистості та певні реальні типажі (інтелігент, військовий, студент, Вовочка тощо), а й герої фільмів, літературних творів, тварини. Багато з цих героїв упізнаються за допомогою різних видів кліше, найчастіше – мовленнєвого, наприклад, грузинський акцент і питальне ДА? в анекдотах про грузинів; порушення літературних норм і вживання ОДНАКО в анекдотах про чукчу. Зовнішність, одяг, певні аксесуари теж можуть бути типовими: окуляри й капелюх у інтелігента, велика кепка-аеродром у грузина. Своєрідним кліше є й набір якостей героя анекдоту: прямолінійна вульгарність поручика Ржевського, шокуюча безпосередність Вовочки, самоіронія єврея тощо. Саме наявність кліше робить можливим функціонування анекдоту в певному культурному середовищі, серед людей, що мають спільні фонові знання. Без цього розповідання анекдоту може призвести до комунікативної невдачі.

Зрозуміло, що спільні фонові знання мають носії однієї культури. Іноземець, погано знайомий з реаліями українського життя, навряд чи зрозуміє анекдот типу: *Українським домогосподаркам поки що важко уявити, як виглядають “ніжки Обама”*. Крім того, на розуміння анекдоту впливає й розуміння гумору, оскільки кожна нація жартує про своє й по-своєму. Американський гумор дещо примітивний, англійський – вишуканий, французький – грайливий, німецький – грубий. Хоча, звичайно, є анекдоти інтернаціональні, в них виявляються типові для фольклору “мандрівні сюжети”, які стоять поза національними відмінностями: *Реклама – засіб змусити людей потребувати того, про що вони раніше й не чули*.

Український етнос, як і всі інші, протиставляє себе всім іншим колективам людей, що знаходить відображення і в анекдоті. У “багатонаціональному” анекдоті представники різних націй – тільки фон для українця, що завжди виглядає кращим, розумнішим, більш життєздатним. Цінності інших народів, звичайно, при цьому принижуються, але українці й себе не тільки хвалять, а й підсміюються над собою: *Покликав Господь Бог до себе француза, американця та українця й каже: “Ось вам по коню, скачіть і можете набрати собі землі стільки, скільки захочете. Де зупинитеся, там буде межа”*. Француз їде не поспішаючи, побачив мальовничий краєвид, зупинився і розмірковує: *“Тут поставлю будинок, там розіб’ю виноградник, мені вистачить”*. Американець скакав півдня, зупинився, думає: *“Там буде моя ферма, ту землю здам в оренду, іншу – продам”*. Українець скакав три дні, загнав коня. Побіг і біг ще один день. Знемагаючи, падає на землю, знімає шапку, кидає поперед себе й каже: *“А то буде під помідори”*.

Багато учених, що торкалися так чи інакше проблем національного світовідчуття, відзначали таку рису українства, як індивідуалізм. Етнопсихолог В.Янів [7] твердить, що українець – це інтровертна людина із сильним відчуттям свого “Я”. Й анекдоти теж, підкреслюючи протиставлення українців колективі й суспільству, зображують їх дещо перебільшену хазяйновитість, навіть жадібність, замкненість на собі й певний егоїзм, невинну й добродушну хитрість.

У той же час українець співчуває ближньому, готовий йому допомогти, але неохоче спричиняється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнати. Це добре видно в анекдотах про “нових українців”, які є іншими, чужими – особливою меншістю зі своїми звичаями та специфічною мовою. Їх висміюють прямолінійно, глузуючи, але справа тут не в прихованих заздрощах: у свідомості народу багатство, яке з неба впало, вступає у протиріччя з духовністю як чимось морально-етичним.

Невизнання авторитетів, консерватизм та інерційність як здатність зберігати усталені настанови і цінності національного буття виявляються в політичних анекдотах. Висміюючи політику та політиків, навіть незалежно від власних політичних уподобань, українець завжди залишається патріотом, людиною з почуттям власної гідності, зберігаючи при цьому критичний погляд на державу: *Що таке рай? Це старий англійський дім, китайська кухня, американська зарплата та українська дружина. Що таке пекло? Це стара китайська фанза, англійська кухня, українська зарплата та американська дружина*.

Поцінуючи дружину, українець часто робить її героїнею анекдотів. Цікаво, що українська ментальність, яку часто називають фемінною, сформувала сакралізований образ жінки-матері, берегині домашнього вогнища, тому в анекдотах над нею не жартують та не висміюють. Усі інші жінки змальовуються не дуже розумними, нетямущими, меркантильними, балакучими, інколи лінивими і зрадливими, з комплексами зайвої ваги і прожитих років (що типово й для анекдотів інших народів): *Оголошення про знайомство в газеті. “Красива, струнка брюнетка познайомиться із симпатичним юнаком. Мені 18 років і 134 місяці”*. Та незважаючи на підсміювання над жінками, чоловіки в анекдотах найчастіше підкоряються їм, дуже рідко наважуючись на бунт.

Українцям узагалі притаманна толерантність, у тому числі й у ставленні до інших народів. Звичайно, вони сприймаються через призму визначальних особливостей власного етносу, що приймаються за норму. Відповідно, риси, властиві іншим на-

родам, тракуються як відхилення від норми. Тому в українських анекдотах про інші національності ми маємо справу з етностереотипами, своєрідними масками, кліше. Грузини – люди помітні та галасливі, люблять похвалитися, до жінок ставляться “по-східному”; чукчі – діти природи, які й у місті продовжують жити за законами тундри, тому помилково видаються нерозумними; євреї, навпаки, розумні, хитрі й жадібні, цінують сім’ю, здатні до бізнесу, добре пристосовуються до життя. Побувають анекдоти про покірливих білорусів, недоумкуватих молдаван, стриманих і повільних естонців та фінів.

Та чи не найбільше розповідають українці анекдотів про росіян, що обумовлено історично. Мабуть, відголоском багатовікових, не завжди безхмарних стосунків, є зображення росіян п’яницями, лінивими, абсолютно байдужими до роботи, кар’єри, сім’ї та дітей, непрактичними і нетямущими. Іноді анекдоти про “москалів” дуже злі й навіть жорстокі, їх можна віднести до “чорного” гумору: *Ідуть два куми, побачили росіянина. – А давайте, куме, он того москаля поб’ємо! – пропонує один. – Давайте. Але якщо він нас поб’є?! – А нас за що?!* Подібні анекдоти свідчать, на жаль, про те, що вияви національної ворожнечі все ж таки існують. Але, на щастя, це не викликає війни, а реалізується через “шпилькові уколи” анекдотів, які є чудовим засобом зняття внутрішньої напруги. Крім того, пам’ятаймо, що одна з ознак цього жанру – гіперболізація, тому й почуття, і риси національного характеру як українців, так й інших народів, подаються в анекдотах у гротескному вигляді.

Анекдот – це унікальне і надзвичайно продуктивне явище української культури, найбільш масовий жанр фольклору, що має власні типологічні риси: стереотипи форми, змісту і комунікативного призначення. У ньому своєрідно, через філософське художньо-образне осмислення життя, відображаються особливості ментальності народу, його національний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Архіпова А.С.* “Анекдот в зарубежных исследованиях XX века” // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/arhipova1.htm>. – Назва з екрана.
2. *Белоусов А.Ф.* “Вовочка” / А.Ф. Белоусов // Антимир русской культуры. Язык. Фольклор. Литература. – М. : Ладомир, 1996. – С. 165-184.
3. *Бріцина О.* Карнавал революції / О. Бріцина, І. Головаха // Критика. – 2005. – № 3. – С. 25-32.
4. *Иссерс О.С.* Анекдот и когнитивные операции рефреймирования / О.С. Иссерс, Н.А. Кузьмина // Памяти А.Б.Мордвинова. – Омск : Омский гос. ун-т, 2000. – С. 140-151.
5. *Телия В.Н.* Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 285 с.
6. *Шмелева Е.Я.* Русский анекдот: Текст и речевой жанр / Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 144 с.
7. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів. – Мюнхен, 1993. – 341 с.

Людмила Корнева

О НЕКОТОРЫХ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ЧЕРТАХ УКРАИНСКОГО АНЕКДОТА

Статья посвящена проблеме анекдота как уникального и продуктивного явления культуры. Рассматриваются типологические и специфические признаки этого особого жанра городского фольклора, определяются его основные тематические группы, анализируются национальные особенности украинского анекдота.

Ключевые слова: анекдот, фольклор, клише, фоновые знания, стереотип, национальное мировосприятие.

Ljudmila Kornieva

ABOUT SOME TYPICAL FEATURES OF UKRAINIAN ANECDOTE

The article is devoted to the analysis of anecdote as an unique cultural phenomenon. Typological and characteristic features of this genre of urban folklore are revealed, the main thematic groups of anecdotes are singled out as well as national peculiarities of Ukrainian anecdotes are studied.

Key words: anecdote, folklore, cliché, background knowledge, stereotype, national mentality.